

И. Т. ЧЕРНЯКОВ

Курильница эпохи бронзы из Южного Побужья

Резюме

Статья посвящена очень редкой для западной зоны степей Северного Причерноморья находке глиняной курильницы, обнаруженной в 1899 г. у с. Мостовое на правом берегу Южного Буга. Вся поверхность этого культового предмета украшена круглыми вдавливаниями, а на верхней части имеется «солярное» изображение. Аналогичные формы найдены в верхнем слое Михайловского поселения и на других памятниках Поднепровья. Кружками, заполняющими всю поверхность, орнаментирован сосуд из катакомбного погребения Одесского кургана.

Находка курильницы у с. Мостовое свидетельствует об определенных связях племен Северо-Западного Причерноморья с Поднепровьем и не может быть подтверждением гипотезы Л. С. Клейна о проникновении этих предметов с Запада.

І. М. ШАРАФУТДІНОВА

Знахідки доби бронзи поблизу с. Дерейвка на Дніпрі

1960—1967 рр. експедиція ІА АН УРСР під керівництвом Д. Я. Телегіна досліджувала енеолітичне поселення поблизу с. Дерейвка Онупріївського району Кіровоградської області, розташоване на останці правого берега Дніпра при впадінні в нього р. Омельник¹. Тут виявлено залишки кераміки та деякі інші вироби доби середньої та пізньої бронзи.

Епоха середньої бронзи представлена посудом катакомбної культури та культури багатоваликової кераміки.

Уламки посуду катакомбної культури траплялися в центральній та південно-східній частині розкопу на глибині від 0,4 до 1,1 м, де зібрано фрагменти від 10 товстостінних горщиків з темно-сірою поверхнею, чорних на зламі, зі слідами згладжування гребінцем зсередини. За формою розрізняються горщики з прямою шийкою і опуклими плічками та зі слабо виділеною плавно вигнутою шийкою (рис. 1, б). Діаметр вінець від 16 до 30 см. Орнамент в основному розміщується на шийці і складається з різних комбінацій відбитків шнура, прокреслених ліній та насічок (рис. 1, 5—7). Дуже поширений мотив горизонтально покладеної «ялинки», що чергується з прокресленими чи прогладженими лініями (рис. 1, 7). Зокрема, один горщик по краю вінець прикрашений «ялинкою», а по тулубу — горизонтальними прогладженими лініями та прокресленими трикутниками з орієнтованими вгору вершинами (рис. 1, 5). В цілому ця кераміка близька до посуду з катакомбних поховань Наддніпрянщини.

Від культури багатоваликової кераміки залишилися фрагменти приблизно 20 посудин, що знайдені в різних місцях розкопу, але переважно в глибині тераси, на відстані близько 30 м від її краю. Це дуже характерна кераміка з дрібним піском у глині, добре згладженою поверхнею жовтого чи рожевого кольору. В колекції переважають невеликі горщики, діаметр вінець яких становить 14—18 см. Лише один горщик мав косо зрізані до середини вінця діаметром близько 25 см. Більшість посуду прикрашена наліпними валиками, часто з косими або ромбічними відбитками (рис. 1, 2—4). Траплялися уламки досить високих горщиків, поверхня яких була вкрита валиками. Іноді горизонтальні

¹ Д. Я. Телегін. Середньостогівська культура епохи міді. К., 1973, стор. 28.

пружки під вінцями поєднувалися з прокресленим орнаментом на плічках (рис. 1, 1). Описаний посуд знаходить аналогії в кераміці поселення Бабіне III.

Залишки доби пізньої бронзи були зосереджені головним чином у східній частині енеолітичного поселення. Зокрема, скупчення кераміки виявлене у південно-східній частині розкопу 1964 р. на площі 30×12 —

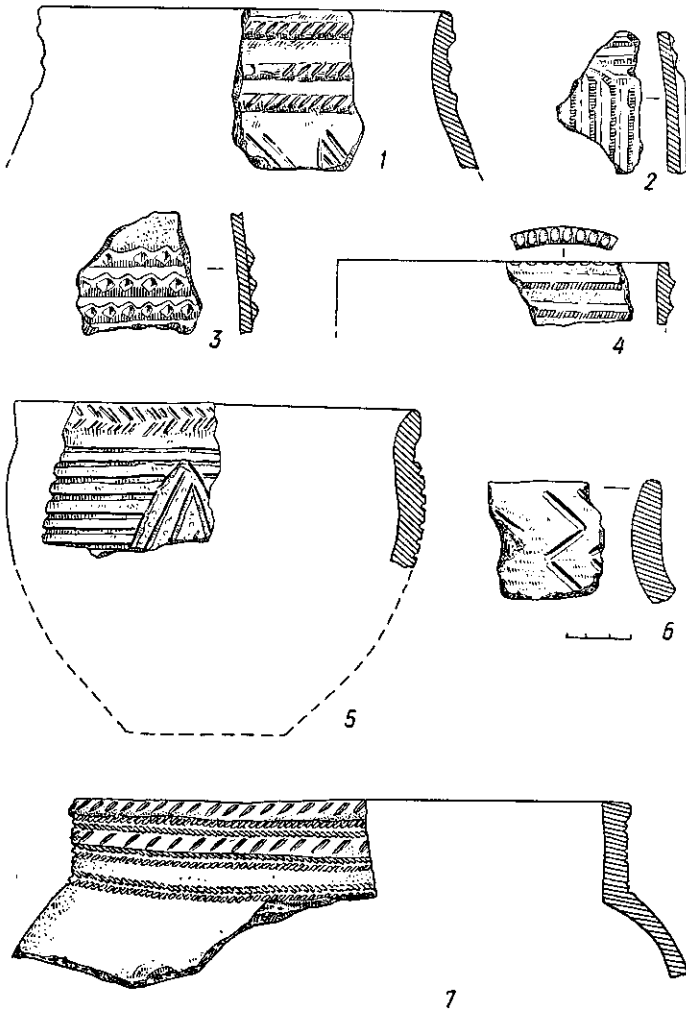

Рис. 1. Кераміка часу середньої бронзи:
1—4 — багатоваликвова; 5—7 — катакомбної культури.

15 м. Здебільшого вони траплялися на глибині 0,4—0,8, іноді — 0,2 м, а в окремих випадках були заглиблені до 1—1,2 м.

На місці нетривалого поселення пізньої бронзи виникло селище часів Київської Русі, що значно пошкодило попередній культурний шар.

Кераміка пізньої бронзи складається з фрагментів майже 100 різних посудин — порівняно товстостінних горщиків та тонкостінних кубків і черпаків. Серед товстостінного посуду виділяються широко відкриті слабо профільовані (рис. 2, 7, 8, 12) та бокасті горщики діаметром до 40 см (рис. 2, 10), а також екземпляри з вузькою високою шийкою і низькими опуклими плічками (рис. 2, 11). Знайдено по одному уламку від горщика зі слабо реберчастими плічками, миски-сковорідки з насічками по краю (рис. 2, 9) та плоскої кришки діаметром 25 см. Весь посуд доб-

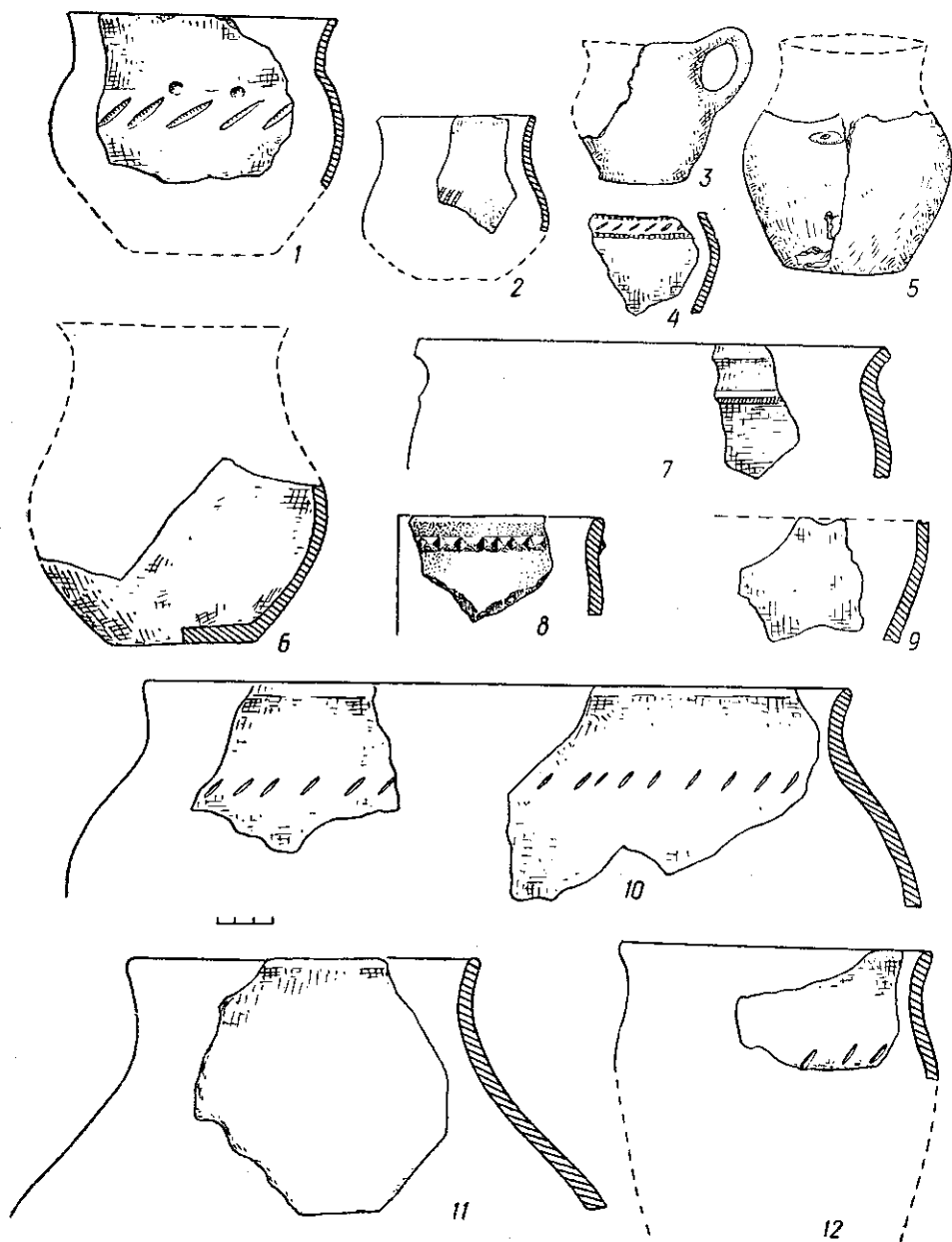

Рис. 2. Кераміка доби пізньої бронзи.

ре згладжений, з дрібним піском у глині. Більшість горщиків неорнаментована, чверть з них прикрашена на плічках валиком, переважно з насічками, зрідка з пальцевими відбитками. Кілька фрагментів орнаментовано на плічках смужкою овальних нарізок (рис. 2, 10, 12).

Приблизно чверть посуду становить тонкостінний столовий посуд, виготовлений з відмученої глини. Поверхня добре згладжена, інколи підлошена. Це невисокі черпаки з петельчастими ручками, присадкуваті з короткими шийками кубки або високі, що мають вузькі так звані циліндричні шийки, розширений тулуб і приплюснуте або плоске денце. Трапляються черпаки, а також високі глечики з плоским і досить широким денцем (рис. 2, 1—6). Для них характерний орнамент у вигляді трикутників, нанесених дрібнозубчастим штампом на опуклих плічках. Інколи зубчастий штамп поєднується з наколами косо поставленої палички (рис. 2, 4). Часто трапляється орнамент у вигляді прогладжених ліній чи прокреслених насічок, наявні уламки кубків, прикрашених овальними наліпами. Для маленьких посудинок вживали зовсім мініатюрні кришки. Іноді замість кришок використовували денця з розбитого дрібного посуду.

За формою й орнаментом ці вироби мають аналогії на таких добре відомих в літературі поселеннях, як верхній шар Ушкалки, Зміївка і особливо близькі до знахідок з поселення у балці Демській в Надпоріжжі². Черпаки та кубки схожі на посуд безкурганних могильників Подніпров'я — Федорівського і Компанійцівського, окремих поховань з Волоського та інвентар могильника в Широкому під Скадовськом³. Близькі вони й до черпаків та кубків з білогрудівських та ранньочорноліських пам'яток⁴.

Крім посуду, до доби пізньої бронзи належать два бронзових предмети: уламок кинджала та шпилька. Кинджал мав паралельні леза й широку нервюру, що переходила в плоский держак довжиною 5 і шириною 1,3 см. Від леза збереглася лише частина довжиною 5,2 см, ширина леза 2,6 см (рис. 3, 1). Подібні знахідки виявлені в Широкому кургані, поблизу с. Мала Лепетиха, на Кишинівському поселенні і значно меншого розміру — на поселенні Зміївка⁵. В Степовому Подніпров'ї відомо близько 10 матриць для виготовлення подібних, але меншого розміру кинджальчиків, зокрема в I і II Кардашинській та Завадівській майстернях, на поселенні поблизу Огрині під Дніпропетровськом⁶. Ці комплекси дослідники датують XI—IX ст. до н. е.⁷

² Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.— Археологія, т. XII. К., 1961, стор. 9—10; А. В. Бураков. Поселення епохи бронзи біля с. Зміївка.— АП, т. X, 1961, стор. 37—38; И. Н. Шарафутдінова, Д. Я. Телегін. Отчет об исследованиях археологических памятников в районе оз. им. Ленина в 1958 г.— НА ІА АН УРСР, ф. о. № 3452, стор. 4—8.

³ О. В. Бодяньський. Розкопки Мар'ївського та Федорівського могильників у Надпоріжжі.— АП, т. VI. К., 1956, стор. 181—182; його ж. Щоденник археологічних розвідкових дослідів у Надпоріжжі за 1954 р.— НА ІА АН УРСР, ф. о. № 2186, стор. 59—70; Є. В. Махно, І. М. Шарафутдінова. Могильник епохи пізньої бронзи біля хутора Компанійці на Дніпрі.— Археологія, 6, К., 1972, стор. 70—80; А. М. Лесков. Предскифский период в степях Северного Причерноморья.— МИА, № 177. М., 1971, стор. 82 і далі.

⁴ С. С. Березанська. Кераміка білогрудівської культури.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 55—60; Є. Ф. Покровська, Є. О. Петровська. Поселення кінця епохи бронзи біля с. Велика Андрусівка.— Археологія, т. XIII. К., 1961, стор. 139.

⁵ В. В. Латышев. Раскопки Н. И. Веселовского в 1916—1917 гг.— Сообщение ГАИМК, вып. 1. М., 1926, стор. 200; А. И. Мелюкова. Культура предскифского периода в лесостепной Молдавии.— МИА, № 96, стор. 43, рис. 17, 1; А. В. Бураков. Вказ. праця, рис. 4, 5, 6, 8, 9.

⁶ О. А. Кривцова-Гракова. Степное Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы.— МИА, № 46. М., 1956, стор. 64, рис. 22, 6; О. В. Мізін. Знахідка ливарної матриці на поселенні пізньої бронзи під Дніпропетровськом.— Археологія, т. XXIII. К., 1970, стор. 214—216, рис. 2, 2.

⁷ А. И. Тереножкин. Основы хронологии предскифского периода.— СА, № 1. М., 1965, стор. 72 і далі.

Шпилька з тонкого дроту довжиною 7,2 см мала закруглену в півтора оберти голівку (рис. 3, 2). Подібні шпильки, але з розплющеними і закругленими голівками, відомі в сабатинівських пам'ятках (Ушкалка), культурі ноа (Магала, Валя Лупулуй та ін.), серед чорноліських матеріалів (Суботів, Қалантаїв тощо) ⁸.

На поселенні знайдено кістяний не зовсім закінчений псалій довжиною 10,2 см, трохи розширений посередині, з обох кінців закруглений і

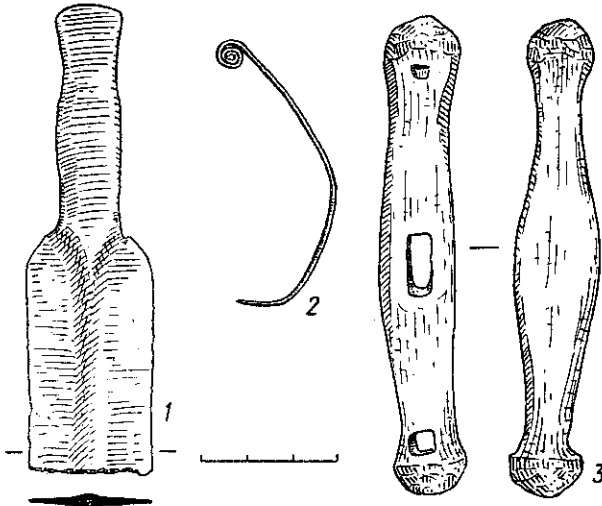

Рис. 3. Вироби з бронзи та кістки.

з трьома отворами в одній площині: найбільший, центральний мав підовальну форму, один з крайніх наближався до квадрата (0,5×0,4 см), а вирізування третього отвору лише розпочато. Поверхня псалія обрізана, але не обточена (рис. 3, 3). За класифікацією К. Ф. Смирнова, він належить до V типу псаліїв, поширених на території від Угорщини до Алтаю ⁹.

Спроба віднести дереївський псалій до найбільш ранніх в цій групі нам здається непереконливою ¹⁰, оскільки він близький до відповідних знахідок з Усатівського та Кишинівського поселень, а розширення навколо отворів зближують його з чорногорівськими та деякими чорноліськими псаліями ¹¹.

Отже, всі знахідки — кераміка, kindжал і псалій — дають підстави відносити поселення в Деревці до групи степових пам'яток, поширених у Північно-Західному Причорномор'ї в кінці доби бронзи, і датувати його X—IX ст. до н. е.

⁸ Д. Я. Телегін. Питання відносної хронології пам'яток пізньої бронзи Нижнього Подніпров'я.— Археологія, т. XII. К., 1961, рис. 3; Г. И. Смирнова. Западно-украинская археологическая экспедиция в 1967 г.— СГЭ, XVI. Л., 1969, стор. 63; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 29, рис. 12, 5, 7; А. С. Florescu. Contributii la Sinoasterea culturii Noua.— АМ, II—III, 1964, стор. 186; А. И. Тереножкин. Предскифский период на Днепровском Правобережье. К., 1961, стор. 169—170, рис. 100, 3; 101, 1.

⁹ Е. Ф. Смирнов. О древних всадниках Поволжско-Уральских степей.— СА, № 1. М., 1961, стор. 67.

¹⁰ А. М. Лесков. Предскифский период..., стор. 85, рис. 2. 18. Рисунок псалія з Деревки не точний.

¹¹ Э. Ф. Патокова. Костяные и роговые изделия из Усатова.— МАСП, вып. 4. Одесса, 1962, стор. 193—194; А. И. Мелюкова. Вказ. праця, стор. 43, рис. 17, 3; А. И. Тереножкин. Вказ. праця, стор. 97—102, рис. 67, 2; 70, 6.

Находки эпохи бронзы у с. Деревка на Днепре

Резюме

На правом берегу Днепра у с. Деревка, южнее Кременчуга, на месте энеолитического поселения Д. Я. Телегин обнаружил следы обитания племен эпохи бронзы. Средняя бронза представлена здесь обломками сосудов катакомбной культуры и культуры многоваликовой керамики. Более многочисленны и разнообразны материалы поздней бронзы: кроме коллекции керамики, к ним принадлежит бронзовый кинжал и костяной псалий с тремя отверстиями в одной плоскости. Керамика близка к находкам в Змеевке, балке Демской, а тонкостенная и подлощенная посуда имеет аналогии в таких могильниках, как Федоровский, Компанийцевский и Широцкий. Керамика, а также кинжал и псалий дают возможность датировать находки поздней бронзы X—IX в. до н. э.

А. О. ЩЕПИНСКИЙ, О. М. ЧЕРЕПАНОВА

Пам'ятки античного часу на березі Каркінітської затоки

Північна частина Тарханкутського півострова і береги Каркінітської затоки Чорного моря археологами вивчені дуже слабо. Тут було відоме лише одне скіфське поселення поблизу с. Володимирівка¹. Значно більше пам'яток цього часу відкрито в південній частині Тарханкутського півострова, на ділянці від Євпаторії до Чорноморська².

З 1966 р. на півночі Тарханкута, в зоні будівництва Роздольненського і Чорноморського відгалужень Північно-Кримського каналу, археологічні розвідки проводить Північно-Кримська експедиція, яка виявила в прибережній зоні ряд нових пам'яток античного часу. Це поселення і окремі знахідки ліпної кераміки та фрагментів амфор у районі Портового і Роздольного, Гусівки, Веселої Долини й в інших місцях (рис. 1, 1, 2). Як правило, вони бідні на археологічний матеріал, хоч займають значну площу, культурний шар простежується слабо. Знахідки кісток домашніх тварин, зернотерок і наявність зернових ям вказують на землеробсько-скіфський характер поселень. Розташовані вони поблизу невеликих морських бухт і заток. Основна кількість археологічного матеріалу, зібраного на цих пам'ятках, може бути віднесена до III—II ст. до н. е.³

Восени 1970 р. під час обстеження Тарханкутським загonom тієї ж експедиції морського узбережжя поблизу с. Северне Чорноморського району відкрито ще одне пізньоскіфське городище (рис. 2)⁴. В береговому обриві виявлено 12 зернових ям глибиною до 2, діаметром дна 0,7—1,5 м. Поряд знайдено кілька зернотерок. Тут же чітко проступають контури землянки довжиною близько 5 і глибиною 2 м. Культурний шар поселення (довжиною до 1,5 м), заповнення господарських ям і землянки мають значні домішки попелу, часто трапляються розколоті кістки тва-

¹ П. Н. Шульц. Исследования Неаполя Скифского.— ИАДК. К., 1957, стор. 63, рис. 1.

² А. Н. Щеглов. Основные этапы истории Западного Крыма в античную эпоху.— Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья, Л., 1968, стор. 332—342.

³ А. А. Щепинский, Е. Н. Черепанова. Северное Присивашье. Симферополь, 1969, стор. 326—327.

⁴ А. А. Щепинский. Исследования в степном Крыму.— Археологические открытия 1971 г. М., 1972, стор. 326.